

Ο ΒΙΡΓΙΛΙΟΣ ΚΙ ΕΜΕΙΣ
ΣΙΩΠΕΣ ΑΓΑΠΗΜΕΝΕΣ ΤΩΝ ΛΑΤΙΝΩΝ

*Onorate l' altissimo poeta;
l' ombra sua torna, ch' era dipartita.*

Η *ΑΙΝΕΙΑΔΑ* γεννήθηκε σάν από μιὰ ἀναδίπλωση τῆς λογοτεχνίας (ὅπως τὴν ὀνομάζουμε τώρα πᾶ) στὸν πρῶτο ἐαυτὸ τῆς, πού τότε λεγόταν ἀπλῶς «Ὅμηρος» ἢ ἀλλιῶς *Ἰλιάδα* καὶ *Ὀδύσεια* – μιὰ ἀναδίπλωση πού ἔμελλε νὰ προοικονομηθεῖ ἀτελής, ὥστε νὰ γεννήσει, σάν ἀπὸ ἔλλειμμα ἢ ἀπὸ περίσσειμα, τὸ μέλλον τῆς λογοτεχνίας, ὅλης τῆς λογοτεχνίας καὶ ὄχι μόνον τῆς ἐπικῆς. Τὸ λατινικὸ ἔπος ἀναδιπλώνεται ἐπάνω στὰ ὀμηρικὰ του πρότυπα ἀντιστρέφοντας, σὲ πρώτη ἀνάγνωση, τὴ σειρά τους: προηγείται ἡ βιργιλιανὴ *Ὀδύσεια* καὶ ἔπεται ἡ βιργιλιανὴ *Ἰλιάδα*. Λέω «σὲ πρώτη ἀνάγνωση» γιατί, ὅπως ἐπιχειρηματολογεῖ ὁ Παπαγγελῆς στὰ ἐμβριθέστατα «Προλεγόμενά» του, «ἡ πολύτροπη διακειμενικὴ συνάφεια ἀνάμεσα στὴν Αἰνειάδα καὶ τὰ ὀμηρικὰ ἔπη ἀποδίδει [...] πολλαπλὲς καὶ ἐπικαλυπτόμενες ἀντιστοιχίες», τόσο ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα ὅσο καὶ ἀνάμεσα στὰ ἐπεισόδια τῆς *Αἰνειάδας* καὶ τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν (σ. 45). Ἡ προφητεία τῆς Σίβυλλας στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔκτου βιβλίου, ὅπου καὶ ἡ κατάβαση τοῦ ἥρωα στὸν Ἄδη, ἀντιστρέφει πάλι τὴ διακειμενικὴ ἱεραρχία καὶ ὑπαγορεύει στὸν ἴδιο τὸν Αἰνεῖα τὴ λογικὴ τῶν ἐπικῶν διπλασιασμῶν του ὄχι ὡς γραμματειακὴ διαδοχὴ ἀλλὰ ὡς ἱστορικὸ πεπρωμένο. Τὸ ὀμηρικὸ παρελθὸν τοῦ βιργιλιανοῦ ἔπους μεταγράφεται στὸ μέλλον τοῦ Αἰνεῖα, ὁ ὁποῖος καλεῖται τώρα νὰ διαδραματίσει ὅλους τοὺς ρόλους τῶν ὀμηρικῶν ἡρώων, νὰ τοὺς συνοψίσει καὶ νὰ τοὺς ὑπερβεί:

*Πολέμους, βλέπω ἄγριους πολέμους,
βλέπω ν' ἀφρίζουν αἵματα πηχτὰ στοῦ Τίβερα τὸ ποταμίσιο ρέμα.
Ὁ Ξάνθος κι ὁ Σιμόης θά 'ναι ἐκεῖ, δὲ θὰ σοῦ λείψει δωρικὸς στρατώνας,*

καὶ γεννημένος κίολας καρτεράει ὁ ἄλλος, λατίνος Ἀχιλλέας
...Δεινῶν αἰτία, δεύτερη φορά, νύφη πού θά 'ναι ξένη γιὰ τοὺς Τρῶες,
ξένος γαμπρὸς γιὰ δεύτερη φορά.

Ὁ Παπαγγελῆς σχολιάζει:

Στὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπικῆς δράσης ἡ Σίβυλλα προβλέπει τὰ μέλλοντα, στὸ μεταπονητικὸ ἐπίπεδο ἀναστοχάζεται ἓνα κείμενο (τὸ ἰλιαδικὸ) πού ἤδη ὑπάρχει καὶ πού τώρα θά διπλασιαστεῖ («ἄλλος Ἀχιλλέας», «δεύτερη φορά»). Καὶ ἂν πρέπει νὰ τὸ πούμε καὶ ἔτσι: ἡ προφητεία τῆς Σίβυλλας εἶναι τὸ μεταφορικὸ (ἢ, ἴσως, τὸ ἀλληγορικὸ) ὄχημα πάνω στὸ ὁποῖο παρελαύνει μπροστά στὰ μάτια τοῦ ἀναγνώστη ἐκείνη ἡ διακειμενικότητα πού ἀναφέραμε πρὸ πάνω καὶ πού, ὅταν μιλάμε γιὰ Ὅμηρο καὶ Βιργίλιο, καταγράφει τὶς ὑψηλότερες τιμές της – καὶ ἔχει τὴν τιμητικὴ της [σ. 43-44].

Ἡ προφητεία τῆς Σίβυλλας ἔμελλε, σὰν ἀπὸ μιὰ μαγικὴ ἀνάδυση τῆς ὑπόρρητης ἀλληγορίας της, νὰ ἐπεκταθεῖ σὲ ὅλον τὸν λατινόφωνο Μεσαίωνα ὥστε νὰ συμπεριλάβει τὸν Βιργίλιο τῆς *Θείας Κωμωδίας*: 1' altissimo poeta, ὁδηγὸ τοῦ Δάντη στὸν Κόλαση καὶ στὸ Καθατήριον, ἀλλὰ καὶ μεσολαβητὴ, ἐξηγητὴ καὶ διερμηνεῖα ἀνάμεσα σ' ἐκείνον καὶ τοὺς ἀρχαίους. Θυμίζω ὅτι στὸ 26^ο ἄσμα τῆς *Κόλασης*, ὅπου καὶ τὸ περίφημο (ὄχι μόνον χάρις στὸν Καβάφη) «τέλος τοῦ Ὀδυσσεῆα», ὅταν ὁ Δάντης ἐπιχειρεῖ νὰ μιλήσει ἀπευθείας, ἀδιαμεσολάβητα, στοὺς ἴσκιους τοῦ Διομήδη καὶ τοῦ Ὀδυσσεῆα, ὁ Βιργίλιος τὸν ἀποτρέπει καὶ ἀναλαμβάνει τὸ ρόλο τοῦ μεσολαβητῆ:

*Ἄσε με ἐμένα νὰ μιλήσω, ξέρω τί θέλεις,
καὶ στὸν δικό σου λόγο μπορεῖ ν' ἀντισταθοῦν, μὴν τὸ ξεχνᾷς
πὼς στὴ ζωὴ τους ἦταν τοῦτοι Ἕλληνες...*

Θά 'λεγε κανεὶς –ἀλλὰ πρὸς τί ἡ ἔκπληξη; – ὅτι ἐδῶ ὁ Δάντης, μὲ τὴν εὐεργετικὴ μεσολάβηση τοῦ Βιργιλίου, ἔχει ἤδη συλλάβει, αἰῶνες πρὶν ἀπὸ τὴν Κρίστεβα, τὴν ἔννοια τῆς διακειμενικότητας στὴ βαθύτερη ἐμπλοκὴ καὶ ἐπιπλοκὴ της. Περὶ διακειμενικότητας λοιπὸν ὁ λόγος (κι ἂς ἀπεχθάνομαι

σφόδρα τὴ λέξη), ἢ μάλλον περὶ τοῦ ἐπίσης λατινόφωνου *κλασικοῦ*. *Classicus scriptor non proletarius*. «Τί εἶναι τὸ κλασικό;», ἀναρωτιόταν ὁ Ἔλιοτ, ὅταν τὸ 1944, ἐν καιρῷ πολέμου ἀκόμα, κλήθηκε νὰ δώσει μιὰ διάλεξη ἐνώπιον τῆς Βιργιλιανῆς Ἑταιρείας στὸ Λονδίνο. Ἡ ἀπάντησή του, ἐπιτηδείως καὶ ὑπὸ τὸ καθεστῶς τοῦ παραδείγματος, ἐξαιροῦσε τὸν Ὅμηρο:

Ἄν ὑπάρχει μιὰ λέξη ποὺ μπορεῖ νὰ δηλώσει τὸ *maximum* αὐτοῦ ποὺ ἐννοῶ μὲ τὸν ὄρο «κλασικός», εἶναι ἡ λέξη *ὠριμότητα*. Θὰ κάνω διάκριση μεταξὺ τοῦ καθολικὰ κλασικοῦ, ὅπως ὁ Βιργίλιος, καὶ τοῦ κλασικοῦ ποὺ εἶναι κλασικὸ μόνον σὲ σχέση μὲ τὴν ὑπόλοιπη λογοτεχνία στὴ δική του γλώσσα του ἢ σύμφωνα μὲ τὴν κοσμοθεωρία μιᾶς συγκεκριμένης περιόδου.¹

Ὁ Βιργίλιος, λοιπόν, καὶ ὄχι ὁ Ὅμηρος ἢ κάποιος ἄλλος, εἶναι ἀπλούστατα τὸ πρότυπο τοῦ *καθολικὰ* ἢ –σὲ μετάφραση ποὺ προτιμῶ– τοῦ *οἰκουμενικὰ* κλασικοῦ συγγραφέα. Ἀκόμα καὶ ὁ Σαίξπηρ, στὸ σχῆμα αὐτό, εἶναι ἓνας μερικευμένα κλασικὸς συγγραφέας, ἓνας κλασικὸς τῆς γλώσσας του. Ἡ ἐξαιρεση τοῦ Ὁμήρου, εἰδικὰ τοῦ Ὁμήρου, δὲν ἦταν βέβαια διόλου τυχαία, ἀφοῦ ὁ «ἐκχριστιανισμένος» Βιργίλιος ἔμελλε νὰ ἀποτελέσει, γεφυρωμένος ἀργότερα μὲ τὸν ἡγεμονικὸ ρόλο του στὴ *Θεία Κωμωδία* τοῦ Δάντη, τὸ ἀκλόνητο θεμέλιο τοῦ κλασικοῦ στὴ δυτικὴ λογοτεχνία, μὲ τὰ πολλὰ λατινογενῆ γλωσσικὰ ιδιώματά της. Κατὰ ἓναν τρόπο –μολονότι δὲν εἶναι αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ τρόπος τοῦ Ἔλιοτ– τὸ ἐπιχείρημα μιλάει ἀπλῶς γιὰ τὴν *ιστορικότητα* τῆς ἔννοιας τοῦ κλασικοῦ: μόνο ἡ ιστορικὴ πραγματικότητα τοῦ ρωμαϊκοῦ *imperium* καὶ ὁ ἀπότοκός της λατινικὸς Μεσαίωνας μποροῦσαν νὰ διαπλάσουν τὴ θέση καὶ τὸ πρότυπο τοῦ κλασικοῦ συγγραφέα: «ἀπὸ ὅλους τοὺς μεγάλους ποιητὲς τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ρώμης», γράφει ὁ Ἔλιοτ, «πιστεύω ὅτι στὸν Βιργίλιο χρωστάμε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὸ πρότυπο τοῦ κλασικοῦ». Μὲ αὐτὴ λοιπὸν τὴν ἔννοια, συμπεραίνει ὁ Ἔλιοτ, «ὁ Βιργίλιος

¹ Τ. Σ. Ἔλιοτ, «Τί εἶναι τὸ κλασικό;», στὸ *Οἱ φωνές τῆς ποίησης*, μτφρ. Ἄρης Μπερλῆς, Ἡράκλειο: Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 2013, σ. 45-46.

κατακτά την κεντρική θέση του μοναδικά κλασικού· βρίσκεται στο κέντρο του ευρωπαϊκού πολιτισμού, σε μια θέση που κανένας άλλος ποιητής δεν μπορεί να την μοιραστεί ή να την σφετεριστεί».² Ο Έλιοτ είναι σιβυλλικά κατηγορηματικός και για το μέλλον του κλασικού συγγραφέα:

Καμία νεότερη γλώσσα δεν μπορεί να φιλοδοξεί ότι θα φτάσει την παγκοσμιότητα της λατινικής, ακόμη κι αν μιλιέται από εκατομμύρια περισσότερους απ' όσους μίλησαν ποτέ λατινικά, ακόμη κι αν είναι το παγκόσμιο μέσο επικοινωνίας μεταξύ ανθρώπων κάθε γλώσσας και κάθε κουλτούρας. Καμία νεότερη γλώσσα δεν μπορεί να ελπίζει ότι θα βγάλει έναν κλασικό, με την έννοια που χαρακτήρισα τον Βιργίλιο κλασικό. Ο κλασικός μας, ο κλασικός όλης της Ευρώπης, είναι ο Βιργίλιος.³

Ποιές είναι οι αξιακές κατηγορίες που επέτρεψαν να συμβεί αυτό το ιστορικό ευτύχημα ή ατύχημα (όπως το πάρει κανείς): ο εκχριστιανισμός του Βιργιλίου; Δεν ήταν μόνο η περίφημη τέταρτη Έκλογή, μ' εκείνο το παταγωδες *magnus ab integro saeculorum nascitur ordo*, που ο μακρινός απόηχός του, παραλλαγμένος σε *onus ordo saeculorum*, έχει αποτυπωθεί επάνω στο δολάριο, στην πίσω όψη του θυρεού των ΗΠΑ. Είναι, πάνω απ' όλα, η κορυφαία αρετή του Αινεία, ή *pietas* του (*pious Aeneas*), που κρίθηκε όχι μόνο ούσιωδώς διαφορετική από την αρετή των όμηρικων ήρώων αλλά και προορατικά χριστιανική. Ακούμε πάλι τον Έλιοτ:

Υπάρχει μια αρετή στον Αινεία –ένα ούσιωδες συστατικό της ευσέβειάς του– που αποτελεί ανάλογο και προείκασμα της χριστιανικής ταπεινοφροσύνης. Ο Αινείας, από μια σημαντική σκοπιά, είναι ή αντίθεση τόσο του Αχιλλέα όσο και του

² Στο ίδιο, σ. 75 και 76.

³ Τ. Σ. Έλιοτ, «Τί είναι το κλασικό;», ό. π., σ. 80-81.

Ὀδυσσέα. [...] Εἶναι, στήν πραγματικότητα, τὸ ὑπόδειγμα τοῦ χριστιανοῦ ἥρωα. Γιατὶ εἶναι, ταπεινά, ἄνθρωπος μὲ ἀποστολή· καὶ ἡ ἀποστολή εἶναι τὸ πᾶν.⁴

Ἀπόηχος αὐτῆς τῆς ἀποψῆς ἀκούγεται εὐδιάκριτος στὸν Σεφέρη:

Ἡ *Αἰνειάδα* εἶναι γεμάτη εὐσέβεια· εἶναι, μπορεῖ νὰ πεῖ κανεὶς, θρησκευτικὸ βιβλίον: ἀντανაკλᾷ τὴν εὐσέβεια καὶ τὴ ζέση τῆς πρώτης ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου. Ἀντίθετα, κατὰ τὴ γνώμη σοβαρῶν φιλολόγων –δὲν θὰ τὴν παραδεχόμεθα εὐκόλα καὶ χωρὶς πολλὰ διακρίσεις – «δὲν ὑπῆρξε ποτὲ ποίημα λιγότερο θρησκευτικὸ ἀπὸ τὴν *Ἰλιάδα*. Ἡ *Ἰλιάδα* δὲν ἔχει, ὅπως οἱ περισσότερες ἐθνικὲς ἐποποιεῖες, τὸ στήριγμα μᾶς *πίστης*».⁵

Ἐδῶ βρισκεται ὅμως καὶ τὸ μόνο σημεῖο –πόσο καίριο ὅμως σημεῖο– ὅπου ὁ Σεφέρης θὰ διαφωνήσῃ ρητὰ μὲ τὸν «βαθιὰ ριζωμένο στὴ δυτικὴ παράδοση καὶ ἰδιοσυγκρασία» ἀλλὰ «ἐλάχιστα ἐλληνικὸ» Ἔλιοτ (σ. 242). «Καταλαβαίνω», γράφει ὁ Σεφέρης, «καὶ τίς παραπάνω ἀντιδράσεις τοῦ ἀγγλοκαθολικοῦ Ἔλιοτ, ὅσο γιὰ τὸν Ὅμηρο, καὶ ἀκόμη τὴν ἀκόλουθη φράση του, πού μοῦ ἐξηγεῖ ὀλόκληρο τὸ δοκίμιό του: “Ἡ εὐαισθησία τοῦ Λατίνου ποιητῆ εἶναι πλησιέστερη πρὸς τὴ χριστιανικὴ ἀπὸ τὴν εὐαισθησία ὁποιοῦ ἄλλου ποιητῆ, εἴτε Ρωμαίου εἴτε Ἑλληνα”». Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ χωρίζουν πᾶ οἱ δρόμοι τῶν δύο ποιητῶν:

«Καταλαβαίνω» ἔγραψα, ὄχι «δικαιολογῶ». Γιατὶ σὲ τοῦτο τὸ δοκίμιό ὁ Ἔλιοτ μοιάζει νὰ παραγνωρίζῃ μέρη τοῦ Ὀμήρου, ὅπως λ.χ. τὸ Ζ ἢ τὸ Ω τῆς *Ἰλιάδας*, πού μοῦ φαίνονται τόσο κοντὰ στὴν ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ὥστε δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ξένα ἀπὸ τὴ βαθύτερη ἔννοια τοῦ Χριστιανισμοῦ. Κι ἀκόμη εἶναι μὲ σπάνια περίπτωση ὅπου μοῦ φαίνεται ὅτι παρασύρεται ἀπὸ προσωπικὰ συναισθήματα καὶ παραγνωρίζῃ

⁴ T. S. Eliot, “Virgil and the Christian World”, *On Poetry and Poets*, Λονδίνο καὶ Βοστώνη: Faber and Faber, 1986, σ. 127-128.

⁵ Γιώργος Σεφέρης, «Ξεστρατίσματα ἀπὸ τοὺς ὀμηρικοὺς ὕμνους», *Δοκιμὲς. Δεύτερος τόμος (1948-1971)*, Ἀθήνα: Ἴκαρος, 1974, σ. 211.

πὼς δὲν μπορούμε νὰ ἐπικρίνουμε ἕναν ποιητὴ γιὰτὶ δὲν μᾶς ἔδωσε πράγματα ποὺ δὲν εἶχε διόλου κατὰ νοῦ νὰ μᾶς δώσει: δὲν μπορούμε νὰ ζητοῦμε ἀπὸ τὸν Ὅμηρο, ποὺ ἔζησε δὲν ξέρω πόσα χρόνια πρὶν ἀπὸ τὸν 7^ο αἰῶνα π.Χ., νὰ μᾶς δώσει ιδέες ποὺ ὠρίμασαν στοὺς καιροὺς τῆς αὐτοκρατορίας τοῦ Αὐγούστου.⁶

Δὲν χρειάζεται, νομίζω, νὰ ἐπιμείνουμε στὸ πόσο δίκιο ἔχει ἐδῶ ὁ Σεφέρης. Φτάνει νὰ θυμηθοῦμε τὴν ὑπέροχη Ἀνδρομάχη, *δακρυσέεν γελάσασα*, καὶ ἀνυπερθέτως τὴ σκηνὴ τῆς καταλλαγῆς, κορυφαία στὴν παγκόσμια λογοτεχνία, ἀνάμεσα στὸν γέροντα Πρίαμο καὶ τὸν ἀγέρωχο Ἀχιλλέα, ὅταν «εἰσελθὼν Πρίαμος μέγας, ἄγχι δ' ἄρα στάς / χερσὶν Ἀχιλλῆος λάβε γούνατα καὶ κύσε / χεῖρας δεινὰς ἀνδροφόνους, αἳ οἱ πολέας κτάνον υἷας» (*Ἰλιάδος* Ω, 477-479). Θὰ συμφωνήσουμε λοιπὸν μὲ τὸν Σεφέρη, γιὰτὶ ἀλλιῶς θὰ ἐξοβελίζαμε, γιὰ πολλοστὴ φορὰ, τὴν ἐλληνικὴ ποίηση σ' ἕνα περιθώριο – ἐπίτιμο ἢ ἀφανές, ἀδιάφορο– τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας. Δὲν μπορούμε ὅμως νὰ μὴ λάβουμε ὑπόψη μας καὶ τὴ ματιὰ τοῦ Ἑλιοτ, τὴ ματιὰ τοῦ λογοτέχνη ποὺ μπορεῖ νὰ ἀνεβεῖ ψηλὰ πάνω στὸ βάθρο τοῦ ἐκχριστιανισμένου *imperium* καὶ νὰ μετρήσει ἀπὸ ἐκεῖ ὅλο τὸ τεράστιο προοπτικὸ ἄνοιγμα τῆς *latinitas*, ἀπὸ τὸν Βιργίλιο στὸν λατινικὸ Μεσαίωνα καὶ στὰ πολλὰ ρομανικὰ ιδιώματα, καὶ ἀπὸ τὸν Δάντη ὡς τὸν Ἑλιοτ. Ὁ ἴδιος ὁ Σεφέρης, ἄλλωστε, θὰ μᾶς δώσει τὸ μέτρο αὐτῆς τῆς διαφορᾶς, ποὺ κρίνεται ὀριστικὴ καὶ ἀμετάκλητη γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τῆς εὐρωπαϊκῆς λογοτεχνίας:

Ὅμως ὁ Βιργίλιος μένει τὸ πιὸ σημαντικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς ποὺ ἔχουμε ὅταν θέλουμε νὰ συγκρίνουμε τὴν παράδοση τῆς δυτικῆς Εὐρώπης καὶ τὴν ἐλληνικὴ – ἐννοῶ τώρα: ὄχι μόνο τὴν ἀρχαία, ἀλλὰ ὀλόκληρη τὴν ἐλληνικὴ παράδοση· δὲ λογαριάζω ἐδῶ τὶς ἀρετὲς ἢ τὶς κακίες τῆς καθεμῆς, βλέπω μόνο τὶς διαφορὲς τους.

Καὶ συμπεραίνει:

⁶ *Στὸ ἴδιο*, σ. 244-245.

Ναί, δὲν αἰσθάνομαι οὔτε τὸν Ἔλιοτ οὔτε τὸν Auden νὰ ἀνήκουν στὸν κόσμον τοῦ Ὀμήρου, ἀλλὰ στὸν κόσμον τοῦ Βιργιλίου, ποῦ ἦταν –καὶ ἀκόμη περισσότερο, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ, ἔγιναν– πολὺ διαφορετικοί.⁷

Ὁ κόσμος τοῦ Ὀμήρου καὶ ὁ κόσμος τοῦ Βιργιλίου – κι ἀνάμεσά τους ἓνα χάσμα ἢ ἓνα σχίσμα, σὰν αὐτὸ ποῦ διαχώρισε, ἱστορικά, τὴν ἀνατολικὴ καὶ ἐντέλει ἐλληνόφωνη αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴ δυτικὴ καὶ ἀνέκαθεν λατινόφωνη. Πόσο ἀγεφύρωτο εἶναι αὐτὸ τὸ χάσμα; Ὡρα λοιπὸν νὰ πιάσουμε, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄκρη, καὶ τὸ περιλάλητο ζήτημα τῆς μετάφρασης, κεφαλαιῶδες σὲ κάθε συζήτηση περὶ τοῦ κλασικοῦ. Ξεκινῶ, ὄχι ἐντελῶς αὐθαίρετα, μὲ τὸν E. R. Curtius, ὁ ὁποῖος, προκειμένου νὰ ἐπιχειρηματολογήσει γιὰ τὸ δυσμετάφραστο τῆς *Αἰνειάδας*, μοιάζει νὰ προϋποθέτει ὡς ἀδιάκοπα ἐνεργὸ τὸ ἴδιο καταγωγικὸ χάσμα :

Τὴν *Ὀδύσεια* μπορούμε νὰ τὴν ἀπολαύσουμε σὲ μετάφραση· τὴν *Αἰνειάδα* ὄχι· οὔτε κὰν στὶς ρομανικὲς γλώσσες. Ὁ Βιργίλιος εἶναι κατ' οὐσίαν ἀμετάφραστος ὅπως ὁ Δάντης (ἐνῶ ὁ Σαίξπηρ θὰ ἀποτελοῦσε παράδειγμα τοῦ ἀντιθέτου). Στούς δύο μεγάλους ἰταλικούς ποιητές, ἡ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενο ἔχουν συγχωνευτεῖ διαφορετικὰ καὶ πὸ στενὰ ἀπὸ ὅ,τι στὸν Ὀμηρο. Μόνον αὐτὴ ἡ ἀνεπαρκὴς διατύπωση τοῦ θέματος μᾶς δίνει τουλάχιστον τὴ δυνατότητα νὰ προσεγγίσουμε ἓνα ἐμπειρικὸ γεγονός ποῦ ὅσο κι ἂν δὲν ἐπιδέχεται ἀνάλυση δὲν παύει νὰ εἶναι προφανές. Τὸ περισσότερο ποῦ μπορούμε ἀκόμη νὰ ποῦμε εἶναι ὅτι μὰ ἐπαρκὴς κατανόηση τοῦ βιργιλιανοῦ ἑξαμέτρου (ὅπως καὶ τῆς δαντικῆς terza rima) ἀποτελεῖ ἐπίσης μὰ αἰσθητικὴ μύηση – ἢ αἰφνίδια λάμψη τοῦ «κατέχω» τὴν «τέχνη».⁸

Γιὰ τὸν Κούρτιους, ὁ Βιργίλιος εἶναι, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ὀμηρο, ἓνας *καλλιτέχνης* ποιητής, ἓνας *αἰσθητής*: «τὸ πρότυπο ὅλης τῆς καλλιτεχνικῆς

⁷ *Στὸ ἴδιο*, σ. 245.

⁸ E. R. Curtius, "Virgil", στὸ *Essays on European Literature*, Πρίνστον: Princeton University Press, 1973, σ. 14.

ποίησης».⁹ Δεν θα ήταν έντελως άχρηστο αν παρατηρούσαμε εδώ ότι η διάκριση αυτή του Κούρτιους επαναλαμβάνει κατ' ουσίαν τη διάκριση του Σίλλερ ανάμεσα σε άφελή και συναισθηματική ποίηση, μόνο που ο Γερμανός φιλόλογος τοποθετεί την άπώτερη άφετηρία της συναισθηματικής ποίησης (με μιá λέξη, του ρομαντισμού) όχι στα τέλη του 18^{ου} αιώνα αλλά στον Βιργίλιο. Κοντολογίς, εν αντιθέσει με τον Έλιοτ, για τον Κούρτιους ο βιργιλιανός κλασικισμός περιέχει εν σπέρματι και τον μετέπειτα ρομαντισμό.

Θα επικαλεστώ έναν ακόμη μάρτυρα, από τους πιο πρόσφατους, της απaráμιλλης γοητείας που άσκει τó μεγάλο ποίημα του Βιργιλίου στους επίδοξους μεταφραστές του. Η μετάφραση του έκτου βιβλίου της *Αινειάδας* ήταν τó τελευταίο έργο που άφησε πίσω του, μετά από πολλαπλές γραφές και έτοιμο προς έκδοση, ó Seamus Heaney. Την ξεκίνησε, όπως γράφει ó ίδιος στον πρόλόγο του, για να τιμήσει τη μνήμη του καθηγητή του των Λατινικών στο St Columb's College, τó Λύκειο όπου φοίτησε στο Derry της Βόρειας Ίρλανδίας. Από τον επίλογο που είχε κατά νου να γράψει ó Χήνυ και που τον είχε ήδη τιλοφορήσει «Κατάβασις, έσχατολογική», σώζεται ένα μόνο μικρό σπάραγμα, που τελειώνει με την ακόλουθη φράση, μετέωρη: «Για τον σημερινό αναγνώστη, είναι τó καλύτερο αλλά και τó χειρότερο των βιβλίων».

Τó καλύτερο και τó χειρότερο, γιατί εδώ, στη βιργιλιανή *νέκυια*, κανοναρχούν με τον σαφέστερο τρόπο και οι «δύο φωνές του Βιργιλίου» για τις όποιες κάνει λόγο ó Παπαγγελής. Από τη μιá πλευρά, στην προφητεία του Άγχιση, στη θριαμβική πομπή ήρώων και ήγετων με την όποια κλείνει τó βιβλίο, ακούμε σε όλο τó έκκωφαντικό του μεγαλείο τον κρατικό Βιργίλιο, τον «έπισημότερο των ποιητών», όπως τον άποκαλεί ó Κούρτιους: έναν ύμνητή του πολιτικού του προϊσταμένου, του Αύγουστου, όχι ιδιαίτερα προσφιλή στις σημερινές μεταποικιακές ευαισθησίες μας, μολονότι δεν αποκλείεται διόλου αυτές οι ευαισθησίες να μάς παραπλανούν καμιá φορά ώστε να μην μπορούμε να ένωτιστούμε την ποιητική ανάσα που σφύζει κάτω από την άυτοκρατορική

⁹ Στο ίδιο, σ. 16.

ἐξάρτυση τοῦ ἐπίσημου ποιητῆ. Μαζὶ μὲ τὸν ὑμνητὴ τοῦ imperium, ἄλλοτε πλάι του, ἀγγίζοντάς τον, κι ἄλλοτε πὶ ἀπόμακρη, σὰν ἐπιφυλακτική, ἀκούγεται εὐκρινῶς μὰ ἄλλη, οὐδόλως ἀποσιωπημένη φωνή: ἓνας πὶ ἰδιωτικὸς καὶ πὶ ἐσωτερικὸς ποιητῆς, ἓνας πὶ ἐνήμερος τῶν ἀνθρωπίνων, πὶ στοχαστικὸς καὶ γιὰ τοῦτο πὶ μελαγχολικὸς δημιουργός, πὶ ξέρει πῶς ν' ἀγγίξει ὅλο τὸ συναισθηματικὸ φάσμα τῆς ἀνθρώπινης περιπέτειας. Ἐδῶ, στὴν κατάβαση τοῦ Αἰνεΐα, ὁ φιλοσοφικὸς Βιργίλιος πλέκει ἓναν βαθὺ ἠθικὸ καὶ ἐσχατολογικὸ στοχασμὸ γιὰ τὴ ἀνθρώπινη μοῖρα, τὴν ἀπώλεια καὶ τὴ θνητότητα, ὅπου ἔχουν συνυφανθεῖ παλαιότερα λαμπρὰ ὑλικά καὶ νήματα πολῦτιμα τῆς παιδείας του, ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς τοὺς Στωικοὺς κι ἀπὸ τὴν ἀττική τραγωδία ὡς τὸν Λουκρήτιο καὶ τὸν Σενέκα.

*Πορεύονταν στὸ σκότος σκοτεινοί, μονάχοι μὲς στὸ μούχρωμα τῆς νύχτας,
τοῦ Πλούτωνα διαβαῖναν τ' ἀδειανὸ βασίλειο, τὶς ἄυλες μονές του –
πορεία σὰ σὲ δάσος μὲ ἓνα φῶς ὀλίγιστο ἀβέβαιης σελήνης
τὴν ὥρα πὶ τὴν ὄψη τ' οὐρανοῦ τὴν κρύβει ὁ θεὸς μὲς στὸ σκοτάδι
καὶ πέφτοντας ὁ ζόφος τῆς νυκτὸς τὰ χρώματα τῆς μέρας ἀποσβήνει.*
[Βιβλίο 6, στίχοι 268-273]

Αὐτὴ ἡ δευτέρη φωνὴ –ἄς συμφωνήσουμε σ' αὐτὴ τὴν ὀνομασία– δὲν ἔχει σταματήσει ν' ἀκούγεται στὴ μακρὰ ἱστορία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ λυρισμοῦ: ἀπὸ τὰ «ἀνώφελα δάκρυα» (lacrimae inanes) τῆς Διδῶς, πὶ συντονίζουν τὸν λυρισμὸ τοῦ Τέννυσον στὸ Tears, idle tears, ὡς ἐκεῖνο τὸ ὑπέροχο veteris vestigia flammae («παλιᾶς φωτιάς σημάδια», 4, 23), πάλι τῆς Διδῶς, μὲ τὸ ὅποιο σφράγισε τὰ «Ποιήματα 1912-13» γιὰ τὸ θάνατο τῆς γυναίκα του ὁ Τόμας Χάρντυ καὶ ἀπὸ τὶς «σιωπὲς ἀγαπημένες τῆς σελήνης» τοῦ Σεφέρη στὸν «Τελευταῖο σταθμὸ» ὡς τὴ σπονδυλωτὴ αὐτοβιογραφικὴ ἐνότητα «Route 110» τοῦ Σέημους Χήνυ (στὴ συλλογὴ *Ἀνθρώπινη ἀλυσίδα*, *Human Chain*, τοῦ 2010), ὁ ὅποιος, ὄψιμος ἀριστοτέχνης τῆς «μυθικῆς μεθόδου», ἀντιστοιχίζει ἐπεισόδια ἀπὸ τὴ ζωὴ του μὲ γνωστὰ ἐπεισόδια ἀπὸ τὸ ἕκτο βιβλίο τῆς *Αἰνεΐαδας*. Κατὰ πόσο αὐτὸς ὁ ἰδιωτικὸς Βιργίλιος ὑπερτερεῖ τοῦ ἐπίσημου ἢ

ύπονομεύει ἔστω τὴν πανηγυρικὴν κατάφραση ἐκείνου ἀπέναντι στοῦ μεγαλεῖο τοῦ *imperium* εἶναι, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Παπαγγελῆς, μὰ ὑπόθεση ποὺ κάθε ἀναγνώστης θὰ τὴ στοιχειοθετῆσει μὲ τὰ δικά του μέσα καὶ τὶς δικές του εὐαισθησίες. Δὲν μπορούμε ὡστόσο νὰ παραβλέψουμε καὶ νὰ μὴ θαυμάσουμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο στὴ σκιά (καί, γιατί ὄχι, εἰς πείσμα) τοῦ καθεστωτικοῦ ὕμνου ἐνσαρκώνεται ἓνας κόσμος πραγματικῶν ἀνθρώπων, ὅπως πλάι (καί, γιατί ὄχι, ἀπέναντι) στὸν νομιμοποιητικὸ μῦθο συστήνεται ἓνα ποιητικὸ ἦθος ποὺ ἀναδεικνύει τὴν «πολυπλοκότητα τῆς ἱστορικῆς ὕλης» (σ. 86).

Μολονότι ὀριακὰ μόνο ἢ οὐδόλως *μεταφράσιμος*, ὡς ἀσφαλῆς ρήτρα γιὰ κάθε μελλοντικὴ συναλλαγή, ὁ Βιργίλιος δὲν παύει νὰ εἶναι, μὲ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς νόμισμα τοῦ *κλασικοῦ*, ἀνυπερθέτως καὶ ἐπειγόντως *μεταφραστῆς*, μολονότι κάθε μεταφραστῆς ποὺ θύει στὸν βωμὸ τῆς *Αἰνειάδας* θὰ κάνει λόγο γιὰ τὶς ἀνυπερβλητὲς δυσκολίες της, τὴ σθεναρὴ ἀντίστασή της στὸ μεταφραστικὸ ἐγχείρημα. Θὰ ἐπικαλεσθῶ ὡς παράδειγμα ἓναν ἀπὸ τοὺς δικούς μου ἀγαπημένους μεταφραστὲς καὶ ποιητῆς: τὸν Cecil Day Lewis, ποὺ ἐλπίζω νὰ μὴ μείνει στὴν ἱστορία ὡς ὁ πατέρας (παρεμπιπτόντως καὶ ποιητῆς) τοῦ περιλάλητου (καὶ ἀναμφίβολα σπουδαίου) ἠθοποιοῦ Daniel Day Lewis. Ὁ Λιούις πατήρ, λοιπόν, ποὺ ἔχει δώσει μὰ ἀπὸ τὶς ὠραιότερες μεταφράσεις τῶν ἔργων τοῦ Βιργιλίου, τῶν *Ἐκλογῶν*, τῶν *Γεωργικῶν* καὶ τῆς *Αἰνειάδας*, ἔγραφε προλογίζοντας τὴ μετάφραση τῆς *Αἰνειάδας*:

Ἄν καὶ σπανίως συναντᾶμε ἀνυπερβλητὲς δυσκολίες ἀποδίδοντας στὰ ἀγγλικά ὅ,τι ἤθελε νὰ πει ὁ Βιργίλιος, εἶναι σχεδὸν ἀδύνατο νὰ μεταδώσουμε τὸν τρόπο ποὺ τὸ εἶπε. Οἱ φιλόλογοι διαφωνοῦν ἀκόμα, βεβαίως, γιὰ τὸ ἀκριβὲς νόημα κάποιων λέξεων ἢ φράσεων: ἀλλὰ ἡ διαφωνία τους, σὲ γενικὲς γραμμές, ἀφορᾷ μικρολεπτομέρειες, καὶ ὁ μεταφραστῆς ποὺ θὰ μελετήσῃ τὰ σχόλιά τους καὶ θὰ χρησιμοποιήσῃ τὴ δική του φαντασία εἶναι μᾶλλον ἀπίθανο νὰ σφάλει ὡς πρὸς τὸ νόημα ἐνὸς χωρίου. Ἀλλὰ τὸ νὰ βρεθῆι τὸ ἰσοδύναμο τῆς γλώσσας τοῦ Βιργιλίου, τῶν

λέξεων πού ἐπιλέγει καί τῶν τρόπων πού τίς συνδυάζει – αὐτὸ εἶναι σχεδὸν ἀκατόρθωτο.¹⁰

Τὰ ἴδια ὁμολογεῖ καὶ ὁ Παπαγγελῆς στὸ περὶ τοῦ ὕφους τῆς *Αἰνειάδας* κεφάλαιο τῶν πολλαπλῶς πολύτιμων «Προλεγομένων» του:

οἱ περισσότερες τροπές, ἅς ποῦμε τὰ λεγόμενα σχήματα λόγου ἢ τὰ σχήματα διανοίας, οἱ συνδηλώσεις τῶν λεξικῶν μονάδων, ἡ αισθητικὴ ὑπεραξία πού παράγεται ἀπὸ τοὺς συνδυασμούς τους κλπ., εἶναι ἐνσωματωμένα στὸν γλωσσικὸ ἴσθμὸ μὲ τρόπους πού εἴτε δὲν μποροῦν νὰ ἀναπαραχθοῦν στὴ μετάφραση ἢ ἀναπαράγονται μόνο κατὰ ἀμυδρὴ προσέγγιση, καὶ τὸ μετάφρασμα ὡς νέα ὕφανση θὰ βαρύνεται πάντα ἀπὸ τὸ ἀμάρτημα τοῦ ξηλώματος [σ. 103].

Ἐν ἀρχῇ ὅμως εἶναι ὁ στίχος καὶ ὄχι οἱ τροπές, ὅσα κι ἂν σωρεῖται κατεναντίον μας μεταφραστικὰ ἐμπόδια ὁ βαθύτατα τροπικὸς καὶ πολυσήμαντος λόγος τοῦ Βιργιλίου: ἐν ἀρχῇ εἶναι ἡ ἀνάγκη, πού τὴ γνωρίζει καὶ τὴν ἀναδέχεται σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο ὁ Παπαγγελῆς, νὰ ἀποδοθεῖ τὸ τελετουργικὸ κυμάτισμα τοῦ βιργιλιανοῦ ἑξαμέτρου μ' ἕναν κατὰ τὸ δυνατόν ἰσοδύναμο στίχο στὴ γλώσσα καὶ στὸν καιρὸ τοῦ ἐκάστοτε μεταφραστῆ. Ὁ Παπαγγελῆς ἔπλασε πρὸς τοῦτο ἕναν μακροσκελὴ πολυσύλλαβο στίχο πού διασώζει, πρὸς τέρψιν τῶν ἀναγνωστῶν του, τὴν πλαστικότητα, τὴν εὐρυθμία καὶ τὴ μελωδία, ἀλλιῶς τὴν ἀκροαματικὴ φαντασία, τοῦ Βιργιλίου (γιὰ νὰ θυμηθοῦμε πάλι τὸν Ἕλιοτ): ἕναν στίχο πού μοιράζεται σχεδὸν ἰσομερῶς σὲ δύο ἡμιστίχια, ἕναν ὀξύτονο ἰαμβικὸ δεκασύλλαβο καὶ ἕναν παροξύτονο ἰαμβικὸ ἑνδεκασύλλαβο. Ἡ τομὴ, εὐπροσάρμοστη, ἄλλοτε πέφει ἰσχυρὴ ἀνάμεσα σὲ νοηματικὰ ἀπηρητισμένα ἡμιστίχια, ἄλλοτε πατάει ἀνάλαφρη ἐπάνω σὲ διασκελισμὸ, ἐξασφαλίζοντας καὶ μὲ τὸν τρόπο αὐτόν, μαζὶ μὲ τὴ μετρικὴ κανονικότητα, χωρὶς τὴν ὁποία δὲν νοεῖται ἐπικὴ ἀφήγηση, τὴ ρυθμικὴ ποικιλία καὶ τὴν

¹⁰ *The Aeneid of Virgil*, translated by C. Day Lewis, Λονδίνο: The Hogarth Press, 1954, σ. vii.

εὐκαμπτη χάρη τῆς στιχουργίας, στοιχείο καὶ αὐτὴ τοῦ σύνολου αἰσθητικοῦ ἤθους τῆς *Αἰνειάδας*.

Γιὰ τοῦ λόγου τὸ ἀληθές, θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ σᾶς διαβάσω ἓνα μόνο δείγμα αὐτοῦ τοῦ μεταφραστικοῦ κατορθώματος – ἓνα ἰδιαίτερα ἀγαπητὸ σ' ἐμένα ἀλλὰ οὐδόλως τυχαῖο δείγμα, ἀφοῦ εἰκονογραφεῖ ἀνάγλυφη τὴ βαθύτερη διαπλοκὴ τοῦ βιογυλιανοῦ ἔπους μὲ τὰ ὁμηρικὰ του προηγούμενα. Πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν καταλυτικὴ παρέμβαση τῶν Milman Parry καὶ Albert Lord, ὁ ἴδιος ὁ Ὅμηρος μᾶς εἶχε ἤδη προῖδεάσει γιὰ τὴν προφορικὴ προῖστορία τῶν ἐπῶν του στὸ σύνθετο πρόσωπο τῶν ἀοιδῶν Δημόδοκου καὶ Φήμιου ἀλλὰ καὶ στοὺς ἀπολόγους, ὅπου τὸν ρόλο τοῦ ἀοιδοῦ ἀναλαμβάνει ὁ ἴδιος ὁ Ὀδυσσεύς. Ὁ Βιογύλιος, ποὺ δὲν ἔχει παρόμοια παράδοση πίσω του γιὰ νὰ τὴν ἐπικαλεστεῖ καὶ νὰ τὴ μυθολογήσει, θὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ ἐπινοήσει μιὰ πρότερη προφορικὴ διάδοση τῆς ἱστορίας τοῦ Αἰνεῖα καὶ τῶν Τρώων, προτοῦ περάσει κι αὐτός, κατ' ἀντιστοιχία πρὸς τὴν *Ὀδύσεια*, στοὺς ἀπολόγους τοῦ ἥρωά του. Βρισκόμαστε στὸ πρῶτο βιβλίον τῆς *Αἰνειάδας*, στὸ σημεῖο ὅπου ὁ Αἰνεῖας, ἔχοντας μεταβεῖ, μὲ τὴν προτροπὴ τῆς προστάτιδάς του Ἀφροδίτης, στὴν πόλη τῆς Καρχηδόνας, περιμένει τὴν ἄνασσα Διδῶ στὸν ναὸ τῆς Ἥρας. Ἐκεῖ, καμωμένες ἀπὸ ἐπιδέξιους τεχνίτες, «βλέπει ἱστορημένες / μάχης σκηνές ἀπὸ τὰ Τρωικὰ, ὅλες σὲ τάξη, ἔργα τοῦ πολέμου / ποὺ εἶχαν γίνεи κιόλας ξακουστὰ σ' ὅλη τὴν ἀπλωσιὰ τῆς οἰκουμένης». Αὐτὴ ἡ συνοπτικὴ *ἐκφρασις* τοῦ Τρωικοῦ πολέμου συγκινεῖ τὸν ἴδιον τὸν Αἰνεῖα ἐνῶ συγχρόνως τὸν συστήνει στὸν ἀναγνώστη ὡς ἤδη ξακουστὸ καὶ πολυτραγουδισμένο. Δὲν εἶναι λοιπὸν καθόλου τυχαῖο ὅτι ἡ ἀφηγηματικὴ μαεστρία τοῦ Βιογυλίου τὴν τοποθετεῖ στὸ σημεῖο αὐτὸ σὰν προοίμιο τοῦ ἐρωτικοῦ θαυμασμοῦ ποὺ θὰ κατακυριεύσει ἓναν εὐάλωτο Αἰνεῖα, ὅταν ἡ ἐκθαμβωτικὴ Διδῶ θὰ διαβεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ κατώφλι τοῦ ναοῦ γιὰ νὰ καθηλώσει, μὲ «ἄφωνο θάμβος», τὸν μελλοντικὸ ἐραστὴ της.

Ἐπὶ ἄλλοις ἄλλοις ποὺ ἔδινε παχιά μὲς στὴν καρδιὰ τῆς πόλης τὴ σκιά του.

Πρῶτα σ' αὐτὸν τὸν τόπο ναυαγοὶ κι ἀπὸ φουρτούνα στὸ γυαλὸ ριγμένοι

μὲ τὴν ἀξίνα ἔβγαλαν στὸ φῶς οἱ Φοίνικες σημάδι ποὺ ἡ Ἥρα

φανέρωσε, ἡ ἄνασσα θεῶν: τὴν κεφαλὴ ἀγέρωχου ἀλόγου,
 πολεμικὴ νὰ δείχνει ἀρετὴ κι εὐημερία μέσα στοὺς αἰῶνες.
 Σ' αὐτὸν τὸν τόπο ἡ Φοίνισσα Διδῶ ἓνα ναὸ τρισμέγιστο τῆς Ἥρας
 ἔχτιζε – τ' ἀναθήματα σωρὸς καὶ πνεῦμα τῆς θεᾶς τὸν ἐνοικοῦσε.
 Ψηλὰ σκαλιὰ καὶ χάλκινος οὐδὸς, χαλκόδετα τῆς πύλης τὰ δοκάρια,
 τῆς στρόφιγγας ἀκούγεται τριγμὸς σὲ χάλκινα θυρόφυλλα πὸν στρέφουν.
 Θέαμα νέο καὶ σημαδιακὸ πρώτη φορὰ μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἄλσος
 τὸ φόβο του ἡμέρωσε, ἐδῶ πρώτη φορὰ ὁ Αἰνεΐας θαρραμμένος
 τῆς σωτηρίας εἶδε ἀπαντοχὴ καὶ στὰ δεινὰ καλύτερην ἐλπίδα.
 Περίμενε ἡ βασιλίσα νὰ ῥθει· στὸ μεταξὺ γυροφέρνε τὸ βλέμμα
 στὸ μέγα ἱερό: στῶν τεχνιτῶν τὰ ἐπιδέξια χέρια καὶ τὸ μόχθο
 τοῦ ἔργου τους, τὴν τόση προκοπὴ τῆς πόλης. Αἴφνης βλέπει ἱστορημένες
 μάχης σκηνές ἀπὸ τὰ Τρωικά, ὅλες σὲ τάξη, ἔργα τοῦ πολέμου
 πὸν εἶχαν γίνεи κιόλας ξακουστὰ σ' ὅλη τὴν ἀπλωσιὰ τῆς οἰκουμένης·
 Ἄτρεϊδες βλέπει, Πρίαμο κι αὐτὸν τὸν Ἀχιλλέα, μάλιστα τῶν πάντων.
 Στάθηκε λίγο, δάκρυσε καὶ «Ποιὰ τῆς γῆς μεριά καὶ ποιὰ γωνιά, Ἀχάτη,
 γιὰ μᾶς δὲν ξέρει;», εἶπε, «Χρονικὸ στὰ πέρατα τὰ πάθη μας τοῦ κόσμου.
 Ὁ Πρίαμος, ἰδοῦ... ξέρουν κι ἐδῶ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς τιμῆς τὸ γέρας,
 δάκρυ κυλάει κι ἐδῶ τῆς ἀνθρωπιᾶς καὶ τὶς καρδιές τὰ μόρσιμα ἀγγίζουν.
 Πάρε κουράγιο, κάποιον λυτρωμὸ τῆς συμφορᾶς ἡ φήμη θὰ σοῦ φέρει».

Τέτοιος ὁ λόγος πὸν εἶπε καὶ βαρὺς ὁ στεναγμὸς του. Ἀνώφελος εἰκόνες
 τὸ λογισμό του ἔτρεφαν, πλατὺ τὰ δάκρυα στὴν ὄψη του ποτάμι,
 καθὼς κοιτοῦσε μάχες ἐπικές στὰ Πέργαμα: ἐδῶ πῆραν νὰ φεύγουν
 οἱ Ἕλληνες, ξοπίσω ἀκολουθᾶν οἱ διώκτες τους, τῆς Τροίας ἄντρες νέοι·
 ἐκεῖ οἱ Φρύγες, πάνω τους βαρὺς ὁ Ἀχιλλεύς μὲ ἄρμα καὶ λοφίο.
 Τοῦ Ρῆσου παραπέρα οἱ σκηνές οἱ πάλλεντες· τὶς βλέπει καὶ δακρῦζει
 πὸν μὲ τὸ πρῶτο σκότος τῆς νυκτὸς σ' ἓναν προδότη ὕπνο βυθισμένες
 τὶς ρῆμαζε σὲ ἄγρια σφαγὴ στὸ αἷμα βουτηγμένος ὁ Τυδεΐδης
 καὶ τ' ἄλογα πὸν φρούμαζαν κρυφὰ τὰ πῆρε στὸ δικό του τὸ στρατώνα
 προτοῦ χορτάρει νιώσουν τρωικὸ καὶ πιοῦν νερὸ ἀπ' τὴ συρμὴ τοῦ Ξάνθου.
 Σ' ἄλλη μεριά, δοσμένος στὴ φυγὴ, γυμνὸς ἀπ' τ' ἄρματά του ὁ Τρωίλος,
 παιδὶ ἀκόμα πὸν ἦτανε γραφτὸ στὸν Ἀχιλλέα ἄνισος νὰ πέσει,
 ἀπ' τ' ἄλογό του σέρνεται· ἀδειανὸ τὸ ἄρμα του κι ἀνάσκελος κρεμιέται,
 τὸ χαλινὸ κρατώντας· καταγῆς ἡ κόμη καὶ ὁ τράχηλος σβαρνιαοῦνται,

*κι ανάστροφα γυρνώντας ή αίχμη του κονταριού τὸ χῶμα χαρακώνει.
 Στῆς ἐχθρικής Παλλάδας τὸ ἱερὸ ἐδιάβαιναν παρθένες ἰλιάδες,
 λυσίκομες ἰκέτιδες· κρατοῦν γιὰ τῆς θεᾶς τὴ χάρη ἓνα πέπλο,
 ἢ θλίψη τὶς κατέχει, μελανιὲς ἀφήνουν μὲ τὸ στηθοκόπημά τους.
 Ἄγύριστη καὶ ξένη ἢ θεὰ χάμω κρατεῖ τὸ ἀκίνητό της βλέμμα.
 Γύρω στὰ τεῖχη σβαρτισμένος τρις ὁ Ἔκτορας πὸν τώρα ὁ Ἀχιλλέας
 ἔβαλε στὸ κουφάρι του τιμὴ καὶ γύρευε γι' ἀντάλλαγμα χρυσάφι.
 Τὴν ὥρα ἐκείνη βογκητὸ βαρὺ ἀνάδωσε ἀπ' τὰ βάθη του ὁ Αἰνεΐας
 καθὼς τὰ σκύλα εἶδε τοῦ νεκροῦ, τὸ ἄρμα του, τοῦ φίλου τὸ κουφάρι,
 τὸν Πρίαμο πὸν παρακαλεστὰ ξαρματωμένος ἄπλωνε τὰ χέρια.
 Καὶ μέσα στοὺς προμάχους Ἀχαιοὺς ξεχώρισε καλὰ τὸν ἑαυτό του,
 τὰ τάγματα ἀπ' τὴν Ἀνατολή, τοῦ μελαψοῦ τοῦ Μέμνονα τ' ἀσκέρι.*

[Βιβλίο 1, στίχοι 441-489]

Θ ΕΛΩ μ' ὅλα τούτα νὰ πῶ καὶ νὰ ὑπογραμμίσω πόσο σημαντικό εἶναι γιὰ μᾶς ἐδῶ, μακρινὰ ἢ πολὺ μακρινὰ παιδιὰ τοῦ Ὀμήρου, ὅτι κρατᾶμε ἐπιτέλους στὰ χέρια μας μιὰ σύγχρονη μετάφραση τῆς *Αἰνεΐάδας*, πὸν εἶναι, ὅπως εἶπαμε, ἀπὸ κάθε ἄποψη, τὸ βιβλίο τῶν βιβλίων· μιὰ σφύζουσα λογοτεχνία πὸν ἀποτέλεσε καὶ ἀποτελεῖ ὡς σήμερα τὸ θεμέλιο γιὰ ὅ,τι μπορούμε ἀκόμα νὰ προσλάβουμε ὡς κλασικὴ λογοτεχνία στὴν Εὐρώπη, ὅπου, οὕτως ἢ ἄλλως, γεννήθηκε, ἐνηλικιώθηκε, ἂν δὲν γέρασε κιόλας, καὶ ἡ ἔννοια τῆς *λογοτεχνίας*. Χάρη στὸν Θόδωρο Παπαγγελή, πρῶτα μὲ τὸν ὑπέροχο Ὀβιδιό του καὶ τώρα μὲ τὴν *Αἰνεΐάδα* του, μπορούμε κι ἐμεῖς νὰ ἀφουγκραστοῦμε, πίσω ἀπὸ τὶς σιωπές, ὅσοδήποτε ἀγαπημένες, τῶν Λατίνων, τὸν ζωντανὸ καὶ ζεῖδωρο λόγο μιᾶς ποιητικῆς τέχνης χωρὶς τὴν ὁποία ἡ εὐρωπαϊκὴ ποίηση, ὅπου ἐκόντες ἄκοντες ἀνήκουμε, θὰ ἦταν ἀδιανόητη. Καὶ πόσο γενναιόδωρο τὸ γεγονὸς αὐτῆς τῆς μετάφρασης γιὰ τὸν Ἕλληνα ποιητὴ, λόγιο, μεταφραστή, κριτικὸ ἢ ἀναγνώστη πὸν βρίσκεται στὴν ἀδιανόητη –τὴν ἄτοπη– θέση νὰ εἶναι, ἔστω καὶ ὡς κατὰ φαντασίαν καταγόμενος ἀπὸ τὸν Ὀμηρο, πρὶν ἀπὸ τοὺς Λατίνους, καὶ συνάμα, ὡς Εὐρωπαῖος, μετὰ τοὺς Λατίνους, μεταχρονολογημένος ἀπὸ τὴν ἴδια τὴν προῖστορία του, γι' αὐτὸ καὶ πὸν κοντὰ στὸν Αἰνεΐα, ὡς ἀενάως διπλασιαζόμενος,

παρὰ στὸν καταγωγικὸ Ὅδυσσέα ἢ τὸν Ἀχιλλέα. Ἡ μετάφραση τοῦ Παπαγγελῆ, σύγχρονη, στὴ γλώσσα μας, τὴ σημερινὴ κοινὴ ἑλληνικὴ, μᾶς δίνει ὅλους τοὺς τρόπους ποὺ χρειαζόμαστε γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε ἢ ἀκόμη καὶ νὰ ἀνασυστήσουμε, ὡς *σημερινοί*, τὸ ἐπαναλαμβάνω, ἀναγνώστες, *lectores hodierni*, τὴ γέφυρα ποὺ στέκει ἀκόμα πάνω ἀπὸ τὸ ἀφρισμένο ρεῦμα τοῦ καιροῦ καὶ τὴν ταραχὴ τῶν ἀνθρωπίνων, τὴ γέφυρα μὲ τὶς δύο μεγάλες καμάρες, τὶς δύο ἀψίδες της: τὴν ἀψίδα Ὅμηρος-Βιργίλιος καὶ τὴν ἀψίδα Βιργίλιος-Δάντης. Τὸ οὐσιώδες ποὺ ἤρθαμε ἐδῶ ἀπόψε γιὰ νὰ παρουσιάσουμε –γιὰ νὰ γιορτάσουμε, θὰ ἔπρεπε νὰ πῶ–, τὸ οὐσιώδες καὶ ἀνυπερβλήτα χαρμόσυνο εἶναι ὅτι κρατᾶμε ἐπιτέλους στὰ χέρια μας μὴν *Αἰνειάδα* ἐν ἀνθηρῷ Ἑλληνι λόγῳ. Στέκω μὲ σεβασμὸ καὶ ἀγάπη μπροστὰ στὸ ἐπίτευγμα τοῦ Θόδωρου Παπαγγελῆ καὶ τὸν εὐχαριστῶ μὲ ὅλη μου τὴν καρδιά.